Kurbanov Djamshid Djurayevich (Buxoro davlat Texnika universiteti akademik litseyi, falsafa fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD); djamshid_kurbanov@mail.ru)

ABU HAFS AL-KABIR TA’LIMOTIDA ILMNING FALSAFIY VA MA’NAVIY AHAMIYATI

Annotatsiya. *Maqola Abu Hafs al-Kabir al-Buxoriyning ilm haqidagi qarashlarini o‘rganadi. U ilmni nafaqat nazariy bilim, balki ruhiy kamolot va axloqiy yetuklik sari yetaklovchi vosita sifatida talqin qilgan. Tadqiqot uning fiqhiy, tasavvufiy va pedagogik yondashuvlarini, ustoz-shogird an’anasini va ilmning amaliy hayotdagi rolini yoritadi. Shuningdek, alloma ilmni jamiyat foydasi va axloqiy mas’uliyat bilan bog‘lash konsepsiyasini ilgari surgan. Mazkur yondashuv Abu Hafs al-Kabirni islom intellektual tarixida fiqhiy va ma’naviy mutafakkir sifatida ko‘rsatadi.*

Kalit so‘zlar: *Abu Hafs al-Kabir, islom ilm-fani, hanafiy fiqh, ma’naviy kamolot, ilm-amal-hol, pedagogik yondashuv, ruhiy tarbiya.*

ФИЛОСОФСКОЕ И ДУХОВНОЕ ЗНАЧЕНИЕ НАУКИ В УЧЕНИИ АБУ ХАФСА АЛЬ-КАБИРА

Аннотация. *Статья посвящена изучению взглядов Абу Хафса аль-Кабира аль-Бухари на знание. Он рассматривал знание не только как теоретическое, но и как средство духовного совершенствования и нравственного развития. Исследование освещает его подходы в области фихха, суфизма и педагогики, традицию учитель–ученик, а также практическую роль знания в жизни. Кроме того, ученый связывал знание с общественной пользой и нравственной ответственностью. Такой подход показывает Абу Хафса аль-Кабира как важного фигуранта исламской интеллектуальной истории, объединяющего фихх и духовное мышление.*

Ключевые слова: *Абу Хафс аль-Кабир, исламская наука, ханафитский фихх, духовное совершенство, знание-действие-состояние, педагогический подход, духовное воспитание.*

THE PHILOSOPHICAL AND SPIRITUAL SIGNIFICANCE OF KNOWLEDGE IN THE TEACHINGS OF ABU HAFS AL-KABIR

Annotation. *The article examines Abu Hafs al-Kabir al-Bukhari’s perspectives on knowledge. He viewed knowledge not only as theoretical understanding but also as a means for spiritual development and moral perfection. The study highlights his approaches in fiqh, Sufism, and pedagogy, the teacher–student tradition, and the practical role of knowledge in life. Furthermore, the scholar linked knowledge with social benefit and ethical responsibility. This approach positions Abu Hafs al-Kabir as a significant figure in Islamic intellectual history, integrating fiqh and spiritual thought.*

Keywords: *Abu Hafs al-Kabir, Islamic sciences, Hanafi fiqh, spiritual perfection, knowledge-action-state, pedagogical approach, spiritual education.*

Kirish. Abu Hafs al-Kabir al-Buxoriy (767–832) islom ilm-fani vakillaridan biri bo‘lib, uning ilmiy faoliyati butun islom olamiga sezilarli ta’sir ko‘rsatgan. Uning ahamiyati faqat fiqh bilan cheklanmay, balki Markaziy Osiyoda islomiy bilimlarning keng tarqalishi va mustahkamlanishida ham muhim o‘rin tutadi. Xususan, u hanafiy fiqhining dastlabki tizimlashtiruvchilaridan biri sifatida tanilgan bo‘lib, o‘z ilmiy va pedagogik faoliyati orqali islomiy ta’limning rivojlanishiga asos yaratgan [1]. VIII–IX asrlar hanafiy huquqiy ta’limotining mustahkamlanishi va Movarounnahrning yirik ilmiy markazga aylanishi bilan xarakterlanadi. Abu Hafs al-Kabirning ilmiy, tashkiliy va pedagogik faoliyati mintaqada islomiy fanlarning uzluksiz rivojlanishi uchun mustahkam zamin yaratdi.

Abu Hafs al-Kabirga ko‘rsatilgan ma’naviy ehtirom uning nomi va yashagan manzili bilan bog‘liq atamalarda yaqqol namoyon bo‘ladi. U “Muallimi al-Islom” (“Islomning Ustozi”) unvoni bilan mashhur bo‘lib, bu nom uning islomiy fanlarni ishonchli sharhlovchisi sifatidagi yuksak maqomini aks ettiradi. Uy darvozasi “Haqq-rah” – “Haq yo‘li” deb atalgan bo‘lib, ulamo va amaldorlarning murakkab huquqiy va ilohiy masalalarda aynan unga murojaat qilganini ko‘rsatadi [2].

Mazkur nomlanishlar Abu Hafs al-Kabirning ilmga bo‘lgan qarashini aks ettiradi. Alloma uchun ilm nafaqat aqliy idrok obyekti, balki ilohiy haqiqat va ruhiy kamolot sari eltuvchi yo‘l sifatida talqin qilinadi. Uning ta’limoti zohiriy fiqh bilan botiniy ma’rifatni uyg‘unlashtirib, huquqiy an’ana va shakllanayotgan tasavvufiy yo‘nalishlar o‘rtasida ko‘prik vazifasini bajaradi.

Abu Hafs al-Kabirning ta’limotida ilm aqliy idrok va ruhiy kamolotning uzviy bog‘liqligi sifatida talqin etiladi. U huquqiy mulohazani ruhiy tarbiya bilan uyg‘unlashtira bilgan. Bu yondashuv ilmni nafaqat nazariy bilim, balki insonni shakllantiruvchi amaliy-ma’naviy jarayon sifatida tushunishga imkon beruvchi mustahkam falsafiy asos yaratadi. Shu metodik yondashuv keyingi asrlarda Markaziy Osiyoda shakllangan tasavvuf tafakkurining konseptual asoslariga ham ta’sir ko‘rsatgan.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Abu Hafs al-Kabir shaxsiyati va ilmiy faoliyati haqida dastlabki tarixiy ma'lumotlar Abu Bakr Narshaxiy, Abu Lays as-Samarqandiy, Imom G'azzoliy, So'fi Olloyor kabi mutafakkirlarning asarlarida uchraydi. Tadqiqotchilardan L.Asrorova, K.Rahimov, B.Bobojonov, Urol Nazar Mustafo, Dr.Abdul Razzoq Ahmad Vodi, O.K.Yilmaz kabi olimlar uning ilmiy merosini tizimli ravishda o'rganib, fiqhiy, tasavvufiy va pedagogik faoliyatini yoritgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur maqolani tadqiq etishda tahliliy, tarixiy-metodik yondashuv, komparativ (solishtirma) tahlil, epistemologik yondashuv, sintetik metod kabi ilmiy bilish usullaridan foydalanilgan.

Tahlil va natijalar. Abu Hafs al-Kabirning ilm haqidagi qarashlarini tadqiq etish ko'p qirrali metodologik yondashuvni talab etadi. Bu jarayon avvalo fiqhiy matnlar, biografik manbalar, zamonaviy tadqiqotlar va tasavvufiy adabiyotlar o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni kompleks tahlil qilishni nazarda tutadi. Uning fiqh, iymon va ma'naviy tarbiya sohalaridagi qarashlari ilmning mohiyati, diniy bilimning tartibi hamda islomiy huquqiy tafakkurning shakllanishi bilan uzviy bog'liqdir.

Ikkilamchi tadqiqotlar Abu Hafs al-Kabirning epistemologik qarashlarini kengroq hanafiy an'anasida hamda Markaziy Osiyoning intellektual rivojlanishi kontekstida talqin qilish uchun zarur nazariy asoslarni beradi. So'nggi tadqiqotlarda u islom huquqiy adabiyotidagi o'tish davri vakili sifatida ko'riladi va uning asarlari erta hanafiy manbalari bilan, keyinchalik, shakllangan yuridik tizimlar o'rtasida bog'lovchi ilmiy ko'prik vazifasini bajargani ta'kidlanadi [3].

Abu Hafs al-Kabirning ilmiy merosi Abu Yusuf va Muhammad ash-Shayboniy kabi yetuk hanafiy fuqaholardan olingan ta'limotga tayanadi. Bu ilmning ilmiy muassasalar, majlislar va ustoz-shogird zanjirlari orqali uzatilish jarayonini o'rganishga imkon beradi [1]. Uning ta'limoti keyingi davr ulamolarining fiqhiy asarlarida sezilarli aks etib, metodlar va uslubiy yondashuvlar izchil qo'llangan. Jumladan, Abu Nasr Ahmad ibn Umar, Abu Bakr ibn Mas'ud Kosoniy, Alouddin Buxoriy, Abu Lays as-Samarqandiy, So'fi Olloyor va boshqa mutafakkirlar uning fatvolari va hikmatlaridan keng foydalanishgan.

Manoqib va tasavvufiy tazkiralarda keltirilgan ma'lumotlar Abu Hafs al-Kabirning ilmni faqat rasmiy fiqh ta'limi bilan chegaralamaganini ko'rsatadi. Rivoyatlar unga Qur'onni kuniga ikki marotaba xatm qilgani haqida ma'lumot beradi, bu ilmning ruhiy riyozat bilan uzviy bog'liqligini namoyon etadi [4]. Shu tarzda ilm Abu Hafs nazarida huquqiy mushohada va ruhiy kamolotning uyg'unlashgan shakli sifatida aks etadi.

Mazkur yondashuv tasavvufiy bilim nazariyasiga xos bo'lgan "ilm-amal-hol" izchilligini aks ettiradi. Ilm o'zlashtiriladi, amalda qo'llanadi va nihoyat ruhiy holga aylanadi. Qur'on xatmi va riyozat ilmning "hol" darajasiga ko'tarilishi uchun zarur shart sifatida tushuntiriladi. Shu tariqa, ilm qalbni poklaydigan va fikrni to'g'rilaydigan kuchga aylanadi.

Abu Hafs al-Kabirning ilm haqidagi qarashlari uni Alloh tomonidan in'om etilgan muqaddas omonat sifatida talqin qilishga asoslanadi. Ushbu yondashuv olimning vazifasini oddiy bilim egasidan ko'ra yuksak ma'naviy mas'uliyat sohibi sifatida belgilaydi. Shu bois ilm shaxsiy mulk emas, balki uni pok saqlash va haqqoniy tarzda avlodlarga yetkazishni talab qiluvchi omonat sifatida qaraladi. Qur'onni bir kunda ikki bor xatm qilishi ilmni ruhiy komillikka eltuvchi uzluksiz riyozat sifatida tushunganini ko'rsatadi.

Rivoyatlarda Abu Hafs fiqh olimini g'iybat qilishni "butun Ramazonni tark qilishdan ham og'ir gunoh" deb baholaganligi zikr etiladi [5]. Bu ilm sohiblarining bilimni buzilish va noto'g'ri talqindan asrash mas'uliyatini ta'kidlaydi. Shu bilan birga, Abu Lays as-Samarqandiy "Tanbeh al-G'ofiliyn"da Abu Hafs hikmatlari orqali ilmning faqat nazariy bilim bilan cheklanmasligini ko'rsatadi [6]. Ilm nafaqat bilish, balki o'zini anglash, nafsni tarbiyalash va ruhni poklash jarayoni sifatida talqin qilinadi.

Tarixchi Abu Bakr Narshaxiy ma'lumotiga ko'ra, olimlar va amaldorlar murakkab huquqiy masalalarda Abu Hafsga murojaat qilishgan [7]. Bu holat ilmning faqat nazariy tushuncha bo'lib qolmasdan, diniy hayotdagi noaniqlik va murakkabliklarga amaliy yechim beruvchi vosita sifatida namoyon bo'lganini ko'rsatadi. Shu tarzda ilm insonni Allohga eltuvchi yo'lni ravshanlashtiruvchi vosita sifatida talqin qilinadi.

Abu Hafs Buxoroda hanafiy fiqhiga asoslangan ilk tizimli madrasa tashkil qilgan. Bu ilmning ustoz-shogird an'anasi orqali ham, rasmiy tuzilmalar orqali ham himoyalanishi zarurligini ko'rsatadi. Shu orqali ilm avloddan avlodga uzluksiz o'tadi va ilmiy jarayon barqaror asoslarga ega bo'ladi.

Uning fiqhiy asarlari huquqiy hukmlardan tortib ilohiy iroda va ma'noni chuqur anglashgacha bo'lgan bilim qatlamlarini aks ettiradi. An'anaviy hanafiy ilmiy tartib asosida fiqhiy hukmlar poydevor vazifasini bajaradi, yuqoriroq darajadagi bilim va ma'rifat darajalari ham e'tirof etilgan [3]. Fiqhiy bilim keng qamrovli tizimning bir pog'onasi bo'lsa, hikmat va ma'rifat yuqori o'rin egallaydi. Ma'rifat tafakkur orqali emas, ilohiy haqiqatni bevosita idrok etishni bildiradi.

Abu Hafs ilmiy mehnat va tizimli o‘qishni amaliy hayot bilan uyg‘unlashtirgan, ilohiy in’om orqali keladigan ilhomiy bilimni ajratgan. Manbalarda uning ibodatdagi sobitligi, ilmni ruhiy tarbiya bilan uyg‘unlashtirgani va kasb-hunar bilan shug‘ullangani qayd etiladi. Imom Zarnujiy esa uning kosibchilik qilgani va ilmlarini doim takrorlagani haqida yozgan [8].

Bilimning amaliy hikmatga aylanishi Abu Hafs ta’limotining markaziy g‘oyalaridan biridir. Ilm faqat intellektual boylik bo‘lib qolmay, balki komil axloqiy fazilatlar shakllanishiga singishi lozim deb hisoblanadi [4]. Rivoyatlarda unga kelgan talabalar nafaqat ilm o‘rgangan, balki ma’naviy jihatdan ham yetuklik darajasiga erishgan. Bu esa ilmning aql va ruhni qayta shakllantiruvchi ma’naviy kuch sifatida talqin etilganini ko‘rsatadi.

Ustoz-shogird munosabatini yozma meros bilan uyg‘unlashtirish pedagogik tamoyilining ajralmas qismi bo‘lgan. Matnni mustaqil bilim manbai sifatida emas, intellektual va ruhiy tajribaning uzviy davomchisi sifatida talqin qilgan. Shu nuqtayi nazardan, Markaziy Osiyo madrasalari nafaqat nazariy bilim beradigan, balki intellektual, ruhiy va axloqiy yetuklikni shakllantiruvchi ilmiy-madaniy makon sifatida rivojlangan.

Xulosa. Abu Hafs al-Kabirning ilm haqidagi qarashlari uni faqat fiqhiy yoki tasavvufiy kategoriyalar bilan cheklab bo‘lmasligini ko‘rsatadi. Ilm uning ta’limotida intellektual izlanish, axloqiy takomil va ruhiy yetuklikni bir vaqtning o‘zida qamrab oluvchi murakkab fenomen sifatida talqin etiladi.

Ilm nafaqat nazariy bilim, balki insonning mavjudligini o‘zgartirish, jamiyatga xizmat qilish va ma’naviy yetuklikka erishish bilan bog‘liq jarayon sifatida tushuniladi. Faqat fiqhiy hukmlarni yod olgan, ammo axloqiy tarbiya va ruhiy anglashdan mahrum shaxs to‘liq bilim egasi hisoblanmaydi. Abu Hafs yondashuvi ilmni axloqiy mas’uliyat va ijtimoiy foyda bilan uyg‘unlashtiradi va uning intellektual va ma’naviy mohiyati jamiyatga xizmat qilishda namoyon bo‘ladi.

Zamonaviy tadqiqotlar Abu Hafs ta’limotining islom intellektual tarixidagi davomiy ahamiyatini, ilmning maqsadi, ishonchliligi va uzatilishi hamda ruhiy o‘zgarish jarayonlari bilan bog‘liqligini yoritadi [3]. Bu yondashuv ilmni qat’iy nazariy tayyorgarlik, axloqiy shakllanish va ruhiy yetuklikning uzviy va bir vaqtning o‘zida kechadigan jarayoni sifatida tushuntiradi. Shu ko‘p qirrali yondashuv Abu Hafsni fiqh ilmining yetakchi namoyandasi va ilohiy haqiqatga yo‘naltirilgan izlanishlar orqali insonning ma’naviy taraqqiyotini ta’minlashga doir muhim mutafakkir sifatida ko‘rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Dr. Abdul Razzoq Ahmad Vodi al-Samarrai. مشيخة ومدرسة أبي حفص الكبير في بخارى [Buxorodagi Abu Hafs al-Kabir shayxligi va madrasasi], august. 2018.

(2). Asrorova, Lobar. Abu Hafs Kabir Buxoriy va hanafiy fiqhi. L.Asrorova. Toshkent, Islom universiteti, 2014, 3–4-betlar.

(3). Yılmaz Okan Kadir. A Missing link the Emergence of Hanafi Fatwa Literature: Abu Hafs al-Kabir (d.217/832) and his Masa’il. Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 65, no. 65 (December 2023), 41–60-s. https://doi.org/10.15370/maruifd.1376748

(4). Urol Nazar Mustofo. Abu Hafs Kabir al-Buxoriy haqida nimalarni bilasiz? https://buxoroisharif.uz/10501/

(5). Абу Ҳомид Ғаззолий. Мукошафат ул-қулуб. Тошкент, “Адолат”, 2002, с. 337.

(6). Факих Абул Лайс ас-Самарканди. Табех ул-гофилийн (книга вторая). Ташкент, “Мовароуннахр”, 2001, с. 223.

(7). Абу Бакр Муҳаммад ибн Жафар ан-Наршахий. Бухоро тарихи. Форс тилидан А.Расулов таржимаси. Тошкент, “Фан” нашриёти, 1966, 46-бет.

(8). Imom Zarnujiy, Ilm olish sirlari. Tarjimon Zokirjon Sharifov. Toshkent, “Movarounnahr”, 2004, 35-bet.

Xoliqov Yunus Ortiqovich (Samarqand davlat Chet tillar instituti “Gumanitar fanlar va axborot texnologiyalari” kafedrasi professori, falsafa fanlari doktori (DSc); xolikovyunus88@gmail.com)

GLOBALLASHUV SHAROITIDA MILLATLARO MUNOSABATLARNI RIVOJLANTIRISH OMILLARI

Annotatsiya. *Maqolada millatlararo hamjihatlik g‘oyasiga nisbatan O‘zbekiston zaminida barcha elatlarning yakdil bo‘lib, milliy g‘oya asosida faoliyat yuritayotganligi, bu atamaning mazmun-mohiyati hamda ijtimoiy tuzilmadagi qaror topish tamoyillariga chuqur diqqat qaratilgan. Aynan shu sababdan dunyoda ayni vaqtda millatlar orasida turli nizolar avj olayotgan bir davrda, bizning yurtda bu yangilanishlar tajribali, dono, aql-zakovatli xalqimizning pand-nasihatlari asosida olib borilayotganligi ko‘rsatib o‘tilgan.*